

К.З. Возьний

ЕКОНОМІЧНА ПОВЕДІНКА ЛЮДИНИ ТА ЇЇ МЕНТАЛЬНІ МОТИВИ

У статті досліджено проблему взаємного зв'язку ментальності та мотиваційних механізмів економічної поведінки людини, проаналізовано структурні складові менталітету українців, проведено оцінку конкордації капіталістичної концепції розвитку країни з ментальними особливостями її населення, визначено основні проблеми генезису інституту ринкової економіки в Україні.

Ключові слова: економічна поведінка людини, ментальність, підприємництво, чинники економічної ментальності, капіталістична психологія.

Табл. 1. Рис. 1. Літ. 42.

К.З. Возьний

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ПОВЕДЕНИЕ ЧЕЛОВЕКА И ЕГО МЕНТАЛЬНЫЕ МОТИВЫ

В статье исследована проблема взаимосвязи ментальности и мотивационных механизмов экономического поведения человека, проанализированы структурные составляющие менталитета украинцев, проведена оценка конкордации капиталистической концепции развития страны с ментальными особенностями ее населения, определены основные проблемы генезиса института рыночной экономики в Украине.

Ключевые слова: экономическое поведение человека, ментальность, предпринимательство, факторы экономической ментальности, капиталистическая психология.

K.Z. Voznyi

ECONOMIC BEHAVIOR OF A PERSON AND ITS MENTAL MOTIVES

The article studies the issue of interrelation between mentality and motivational mechanisms of the economic behavior of a person; structural elements of the Ukrainian mentality are analyzed; concordation of the capitalistic concept of the country's development with the mental peculiarities of its citizens is evaluated; major problems in the genesis of the market economy institute in Ukraine are defined.

Keywords: economic behavior of a person; mentality; entrepreneurship; factors of the economic mentality; capitalistic psychology.

Постановка проблеми. Тисячоліття важких і часто соціально болісних пошуків, що здійснювало людство, привели його до ринкової моделі устрою власного економічного життя. Капіталістична економіка виявилася найбільш оптимальною, хоча й неідеальною формою розв'язання мегаекономічної проблеми невідповідності між сукупними суспільними потребами і виробничою можливістю їх задоволення. З-поміж усіх апробованих людством моделей економіки саме ринковий її різновид забезпечував найефективніший спосіб розв'язання вищезгаданої проблеми. У кінці ХХ ст. Україна також стала на шлях капіталізації власної економічної системи. Проте цей шлях виявився складним і довгим.

Проблеми та недоліки реформ національної економіки нашої країни зумовлені кількома істотними обставинами, які залишаються часто за межами теоретико-аналітичних оцінок фахівців.

Обставина перша – інституційна. Загальний вектор перших економічних реформ в Україні містив швидше геополітичну, ніж власне економічну складову. Рух до ринку мотивувався, з одного боку, незадовільним економічним становищем, яке стало наслідком неефективності етатичної моделі устрою суспільства, а з іншого – природним бажанням жити краще і мати вищий рівень добробуту. Концепція продуманих економічних реформ фактично була підмінена черговим, добре вмотивованим бажанням «наздогнати» західну економічну цивілізацію. У державному управлінні почала домінувати психологія погано осмисленого наслідування і копіювання «західної моделі демократичного управління і ринкового господарства» [11].

Обставина друга – технологічна. Розвиток ринкових інститутів потребує не лише інституційних змін власне економічної системи, але й технологічних рішень високої якості, які б забезпечили національним продуктам конкурентні переваги на світовому та національному ринках. Натомість, національна економіка України номінально не була цілісним «економічним організмом», а лише своєрідним його уламком. Окремі галузі і сектори економіки були на 70–80% зорієнтовані тільки на потреби ВПК.

Обставина третя – управлінська. Реформи на мікрорівні часто гальмувалися за рахунок того, що більшість управлінських кадрів сформували свої навички менеджменту в надрах малоефективної, але загалом прогнозованої командно-адміністративної моделі управління («економіки спокою»), що через свій централізм не вимагала особливої ініціативи і відповідальності, не містила такої кількості чинників ризику, як це притаманно для ринкової економіки.

Обставина четверта – ментальна. Динамічні економічні та політичні реформи практично зовсім не враховували специфіку національного менталітету українського народу, структуру його соціальної свідомості, соціокультурні поведінкові норми та традиції, особливості системи життєвих цінностей і пріоритетів. Надзвичайно *актуальною* і цікавою є думка про те, що «у фантастично швидкому економічному розвитку Північної Америки вирішальну роль, мабуть, зіграв менталітет колоністів: якщо до Південної Америки переселялися в основному воїни, то в Північну – трудівники. З часом цей континент став осередком найенергійніших і ініціативних людей зі всього світу» [20].

У контексті наведеного вище саме остання (четверта) обставина актуалізує науковий і практичний інтерес до відповідних проблем. Варто зауважити, що економічна поведінка людини предметно завжди належала до сфери наукових інтересів різних складових економічної науки, починаючи від теоретичної економіки і закінчуючи різними прикладними її складовими (економіка промисловості, економіка транспорту, економіка сільського господарства, економіка туризму, економіка будівництва тощо). Проте, дослідження економічної поведінки людини як основного компонента економічної системи завжди проводилися через призму цілком раціональних економічних категорій, таких як «потреба», «дохід», «ціна», «корисність», «якість» тощо. Ця обставина фактично випускала з поля зору соціально-психологічну складову в поведінці основного ринкового гравця.

Сучасний ринок є системою складних соціально-економічних відносин, які виникають між його учасниками. Ці відносини є наслідком і водночас

формою компромісу інтересів, який виявляється через поведінку усіх суб'єктів-учасників (стейкхолдерів). З-поміж величезної кількості компонентів поведінкового впливу важливу роль в економічному житті людини відіграє її менталітет.

На перший погляд, проблеми економіки та ментальності взаємно між собою не переплітаються. Насправді ж основою економічного життя людини є споконвічна потреба вибору – товару, технології, сировини, ресурсів, способів їх використання та поєднання. Потреби складають основу нашої поведінки як головний мотиватор. Останні, у свою чергу, є продуктом компіляції фізіологічної, соціальної та психологічної складових нашої природи. Фізіологія є тією складовою нашого ества, що робить людину невід'ємною частиною матеріального світу, уподібнює та деіндивідуалізує, адже наші потреби в такому контексті є універсальними (однаковими): кожна людина хоче їсти, пити, дихати, розмножуватися тощо. Соціально-психологічна складова нашої природи робить її поліфонічною і багатогранною. Чи не найкраще цю багатоманітність і змістовне розмаїття людської природи відображає саме ментальність народу, нації. Зазвичай дослідження проблем економіки та ментальності відбувалося окремо, без урахування можливостей їх взаємопроникнення.

Аналіз досліджень і публікацій. Серед визнаних дослідників національного *менталітету* були французькі: філософ, психолог та етнограф Л. Леві-Брюль [24], психолог Ш. Блондель [42], історики М. Блок [5] і Л. Февр [36], один із засновників соціології Е. Дюркгейм [19]; німецькі: соціолог і економіст М. Вебер [10], фізіолог і психолог В. Вундт [12]. Дослідженням проблем ментальності у соціально-психологічному вимірі займалися також такі відомі російські науковці, як Ю.М. Афанасьєв [2], Ю.Л. Безсмертний [4], Ю.В. Бромлей [7–9], Л.М. Гумельов [15], А.Я. Гуревич [16], Л.Я. Косалс [22], В.В. Кочетков [23], Т.М. Полякова [29] тощо. Методологічні, світоглядні основи дослідження української ментальності розкриті у працях Б.Д. Грінченка [33], М.С. Грушевського [13; 14], Г.С. Сковороди [31], М.Т. Юрія [41] тощо.

Проблеми мотивів економічної поведінки людини перебували почасти у науковому фокусі різних *економічних шкіл* як минулого, так і сучасності. В межах класичного підходу економічна поведінка розглядається як раціонально мотивована, індивідуалізована, зорієнтована на бажання максимізувати корисність. Вибір споживача при цьому ґрунтується на стійких перевагах.

«Дана модель піддалася критиці з боку інституціоналістів, а пізніше – не-інституціоналістів. З метою компенсації обмеженості неокласичної моделі було запропоновано враховувати при аналізі чинники неповноти інформації, очікувань і впливу колективних дій та інститутів. У цілому інституціоналісти зуміли зробити практично загально-визнаним той факт, що без урахування соціально-психологічних чинників економічної поведінки економічна теорія не зможе виконувати свою прогностичну функцію» [1].

Нині незаперечним можна вважати той факт, що категорія «ментальність» має також економічний, а не лише загально-філософський, соціально-психологічний зміст. Проте синтетична конструкція «економіка і ментальність» є відносно новою. Проблема взаємного зв'язку економіки та ментальності зага-

лом має дуже масштабний і актуальний суспільний вимір, потребує детальної науково-теоретичної обробки та осмислення.

Мета дослідження полягає в тому, щоб оцінити вплив ментальної домінанти на систему економічних мотивів поведінки людини – суб'єкта ринку; визначити основні чинники, які формують механізми взаємної залежності менталітету народу та його здатності до сприйняття психології капіталістичних відносин.

Основні результати дослідження. Одним з головних функціональних компонентів ринкового механізму є інститут *підприємництва*. У «Словнику сучасної економічної теорії Макміллана» пропонується доволі широке та диференційоване за організаційно-правовими формами тлумачення цієї категорії [32, 154]. Підприємництво розглядається як організовуючий чинник виробничого процесу. Різниця між підприємцем і трудовими ресурсами проявляється через відповідальність, ризик та економічні наслідки їх функціонування, необхідність прогнозувати перспективи розвитку подій на ринку тощо. Й. Шумпетер у праці «Теорії економічного розвитку» визначав підприємництво як домінанту економічного росту та розвитку суспільства. «Підприємцями, – пише він, – ми називаємо господарючі суб'єкти, функції яких полягають у здійсненні нових комбінацій...» [39, 142]. Й. Шумпетер зобразив «підприємця як людину особливого типу, лідера, мотивованого бажанням діяти, який виконує підприємницьку функцію, реалізуючи нові комбінації. Таким чином, підприємець – джерело дискретних змін; агент змін, чий нові комбінації вносять в економічне життя турбулентність і таким чином порушують рівновагу стаціонарного стану» [39, 84].

Зміст досліджуваної проблеми значною мірою визначається взаємоузгодженістю ідеології ринкового, новаторського і креативного *підприємництва*, з одного боку, та *ментальних* особливостей народу – з іншого. Іншими словами, питання полягає в тому, чи можна ментальні особливості українського народу назвати капіталістичними, ринковими, або ж принаймні такими, що не суперечать концепції ринку.

Тлумачень поняття «*ментальність*» в спеціальній літературі є досить багато. Наприклад, «менталітет (від фр. *Mentalite*) – спосіб мислення, світосприйняття, духовної настроєності, що притаманні індивіду або групі... Менталітет – світоглядна матриця, картина світу в свідомості людини і її «вписаність» в цю картину. Це норма сприйняття світу навколо себе і себе в ньому» [26]. Інший варіант – «менталітет (ментальність) (від пізнюлат. *"mentalis"* – «розумовий»), спосіб мислення, сукупність розумових навиків і духовних установок, які властиві окремій людині або суспільній групі» [6, 717]. Як змістовні синоніми щодо понять «ментальність» і «менталітет» в науковій літературі використовуються такі категорії, як «світогляд», «національний характер», «етнічна самосвідомість», «психологія» тощо.

Запропоновані вище визначення лише окреслюють у загальних рисах економічну складову ментальності, проте аж ніяк не вичерпують суть проблеми, винесеної в заголовок цієї статті. Слід погодитися з думкою про те, що «...на відміну від ідеологічних установок і суспільних поглядів, що швидко змінюються, менталітет має більш постійний характер, оскільки відображає стій-

кі звички, владу та форми поведінки» [26]. Тому економічний інтерес до проблеми ментальності лише посилюється, оскільки вона є довготерміновою детермінантою економічної поведінки людини, чинником суспільного прогресу або регресу, залежно від того, наскільки конкордатними виявляться її складові та «дух капіталізму».

Вітчизняний досвід розвитку інституту *підприємництва* протягом перших років незалежності країни підтвердив наявність серйозних проблем, які мають металні корені. Людина, яка починала займатися підприємництвом, отримувати додаткові доходи, практично одразу опинялася у середовищі морально-психологічної ізоляції. Пострадянська свідомість не приймала нових, капіталістичних проявів економічного життя. Для більшості співвітчизників підприємець асоціювався не стільки з працьовитістю, ризиком, відповідальністю та ініціативою, скільки з обманом і крадіжками. Болісне сприйняття чужих успіхів і перемог над нужденністю виражалося не лише у заздрості та прихованій обструкції молодих підприємців. Відомо чимало фактів, коли майно, машини, будівлі і техніка підприємців свідомо псувалися, руйнувалися і спалювалися. Причому, це далеко не завжди було справою рук непорядних конкурентів. Своєрідною антиринковою «національною традицією», характерною і для сучасної української економіки, є слабкий правовий захист суб'єктів економічної діяльності та їхньої приватної власності. «Мода» бути успішним та багатим важко і довго приживалася на пострадянському просторі, асоціація типу «бізнесмен – злодій» стала серйозною ознакою ментального виміру.

Світовий досвід економічних і політичних реформ свідчить, що проблема взаємозв'язку економічного та ментального є актуальною не лише для України чи країн пострадянського простору, але й для інших країн світу, що робили «круті повороти» у власній історії. «Ментальність східних німців (НДР) за 50 років існування в умовах соціалізму певним чином деформувалася: частина німецького народу, який славиться своєю працьовитістю, виявилася психологічно не готовою сприйняти суто капіталістичний спосіб життя Західної Німеччини – напружена праця за високу платню» [20].

Формування економічної компоненти менталітету народу – складний і тривалий процес, який включає щонайменше три основні факторні групи: релігійно-етичну, географічну (природнокліматичну) та історичну. Ці чинники сукупно сформували те, що можна назвати економічною ментальністю українського народу (рис. 1).

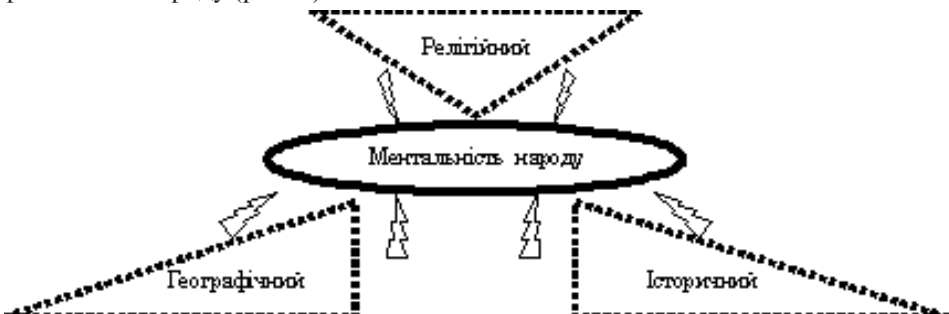

Рис. 1. Основні чинники економічної складової ментальності

Релігійно-етична домінанта ментальності народу мабуть найбільш детально досліджена у праці німецького соціолога та економіста М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму» [10]. Згадана наукова праця побачила світ у 1905 році. Слід зазначити, що хоча термін «менталітет», запроваджений Р. Еммерсоном, на момент публікації згаданої праці М. Вебера вже «жив» у науковому лексиконі майже півстоліття, німецький соціолог жодного разу не використав ні категорії «менталітет», ні її змістового аналога «ментальність». Водночас, змістовий аналіз праці М. Вебера засвідчив, що автор досліджує саме систему залежностей між економічною поведінкою людини, її резистентністю щодо капіталістичного духу та ідеології підприємництва, з одного боку, і релігійно-етичною складовою ментальності — з іншого. Головний акцент було зроблено на економічних відмінностях католицької та протестантської течій християнства. М. Вебер, аналізуючи металні особливості, характерні для згаданих течій християнської релігії, зазначає: «Ми маємо на увазі безперечне переважання протестантів серед власників капіталу і підприємців, а також серед вищих кваліфікованих верств робітників, насамперед серед вищого технічного і комерційного персоналу сучасних підприємств» [10]. Релігійні особливості М. Вебер вміщує у вельми прагматичну площину і виражає через таку економічну категорію, як «продуктивність праці». «Сучасний мешканець Сілезії¹, — пише Вебер, — збирає (*виробляє, вирощує* — К.В.) в середньому за повного напруження своїх сил лише дещо більше двох третин того хліба, що у такий же проміжок часу збирає (*виробляє*) мешканці Померанії² або Мекленбурга³, які до того ж мають вищу платню і краще харчування; продуктивність поляка — чим далі на схід, тим більше відрізняється від продуктивності німців» [10]. М. Вебер у цьому випадку має на увазі те, що рух із Заходу на Схід проектує зміни у структурному співвідношенні протестантів і католиків на користь останніх, а продуктивність праці змінюється при цьому на користь перших. Дуже цікаву і водночас дещо дискусійну спробу «включення» в цю веберівську концепцію українського чинника робить Ю. Нікулін. Його ремінісценція вищезгаданої думки М. Вебера про те, що «німець працює краще, ніж поляк, поляк краще, ніж українець і українець краще, ніж росіянин» [27] досить доволі вільна і може бути визнана автентичною лише частково і за умови, що на момент написання відповідної праці М. Вебера велика частина території сучасної України належала Речі Посполитій. Однак у праці М. Вебера жодного разу не згадуються ні українці, ні росіяни.

Зваживши на близькість теологічно-філософського змісту католицизму та православ'я, варто додати, що такі паралелі доречні і щодо порівнянь у площині «православ'я — протестантизм». Протестантська церква загалом дає підприємцю своєрідну санкцію на активне заняття бізнесом, навіть пропагує розвиток професійної діяльності. Натомість для православної, східнослов'янської субкультури характерні відносини патерналізму, насичені ідеями братерської

¹ Історична область у Центральній Європі, більша частина якої територіально належить сучасній Польщі, менша — Чехії і зовсім невелика — Німеччині.

² Колишня провінція Пруссії, нині територіально розподілена між Польщею (більша частина) та Німеччиною (менша частина).

³ Регіон на півночі Німеччини, нині частина землі Мекленбург — Передня Померанія.

любіві до ближнього, соборності і безкорисності, що узгоджуються з головною детермінантою капіталістичної економіки — бажанням примножити власність. Протестантська економічна доктрина оцінює успіхи людини як наслідок її особистих зусиль. Для українських церков (незалежно від їхнього конфесійного розподілу) характерною є доволі солідарна оцінка успіхів людини як форми (наслідку) Божої опіки та ласки, що передбачає споглядально-пасивну участь людини у власних успіхах, здобутках і поразках у бізнесі. Ідеї неагентивності, тобто непідвладності долі людині, разом з культурою бідності, сформовані в глибинах ментальності українського народу, є стримуючим чинником капіталістичного розвитку української економіки.

Хоча релігійна домінанта у системі світоглядних впливів на свідомість українців продовжує залишатися за інерцією, сформованою протягом багатьох століть, доволі сильною, проте, як засвідчують соціологічні дослідження, ці впливи стають значно слабшими. Згідно з даними соціологічних досліджень, проведених в період з 11 по 20 жовтня 2008 р. Київським міжнародним інститутом соціології і Центром «Соціальні індикатори», 27% респондентів росли й спілкувалися поза будь-яким релігійним впливом [35]. Соціологічні дослідження, проведені в серпні 2000 р. Українським центром економічних і політичних досліджень, виявили, що серед людей у віці від 18 до 28 років віруючими себе вважають лише 53% респондентів, 27% вагаються між вірою та невір'ям і 14% відносять себе до категорій «невіруючий», або «атеїст». Цим же дослідженням виявлено дуже цікавий взаємозв'язок, що є особливо актуальним в тематичному контексті цієї статті. Йдеться про структурування у середовищі віруючих за ознакою рівня їхнього *доходу*, що за визначенням є категорією *ринковою*. Виявляється, що 78% від загальної чисельності віруючих в Україні мають рівень прибутку, нижчий за середній; 20 — отримують прибутки середнього рівня та лише 2% — віруючі, рівень прибутків яких вищий за середній [18].

Щодо *географічного (природно-кліматичного) чинника*, то тут слід звернути увагу на такі суттєві обставини. Території, на яких проживали племена, що склали основу сучасного українського народу, завжди знаходилися на перехресті економік, релігій, культур, традицій, інтересів і торгових шляхів, що об'єктивно змусило наших предків виховати в собі толерантність і терпимість, без яких немислимий сьогодні глобалізований і полікультурний бізнес. Крім того, більша частина території сучасної України з точки зору її рельєфних і ландшафтних особливостей не була захищена від зовнішніх ворогів. У часи скрути населення не мало можливості переховуватися у густих лісах чи інших природних укриттях. Постійні зовнішні загрози зумовили необхідність розбудови колективних систем захисту від ворогів. Ведення господарства з використанням трудомістких і низькопродуктивних ранніх систем землеробства (залізна, перелогова, вирубно-вогнева, лісопильна, парова) потребувало також колективної господарської взаємодопомоги, общинності та консолідації ресурсів. Не маючи сильного державного захисту⁴ та сприятливих географічних і ландшафтних умов, землероби вимушені були пристосовуватися до будь-

⁴ За винятком часів Київської Русі та Богдана Хмельницького.

якої влади, нав'язаної завойовниками, сподіватися тільки на свої сили. Наслідком такої ситуації став своєрідний стереотип «покірного» українця, що завжди стоїть осторонь можливих неприємностей («моя хата скраю – нічого не знаю»). Насправді ж, така риса дозволила вижити у найскладніших умовах. Люди сформували вміння обдурити (перехитрити) часто ворожу до них владу, навчилися отримувати користь з будь-якого її прорахунку. Чи не є своєрідним зразком успадкованої підприємливості здатність нашого народу виживати у таких катастрофічно складних економічних умовах, які склалися сьогодні в Україні? Навіть за умов, коли держава запроваджує грабіжницькі податки і побори, стягує їх драконівськими методами, народ зумів створити не контролювану владою могутню тіньову економіку [38], частка якої у структурі ВВП країни, за даними Міністерства економіки України, у 2007 р. складала 32% [37].

Історичний чинник економічної ментальності українського народу є чи не найвпливовішим, найскладнішим і найнеоднозначнішим з-поміж усіх, що сформували її сучасну природу та специфіку. Ця проблема цілком заслуговує на те, щоб стати самостійним науковим дослідженням. Питання лише в тому, наскільки глибокий хронологічний пласт обрати предметом дослідження та оцінки. З точки зору оцінки саме історичного впливу на економічну ментальність, Україна набуває вельми унікального, строкатого та доволі неоднорідного забарвлення, оскільки окремі частини сучасної її території у різні історичні епохи належали до складу різних державних утворень (Київська Русь, Галицько-Волинське князівство, Велике Литовське князівство, Польське королівство, Московське царство, Козацька держава, Річ Посполита, Російська імперія, Австро-Угорська імперія, УНР, ЗУНР, СРСР тощо). Все це не могло не залишити історичний слід в економічній ментальності та поведінкових мотивах різних частин українського народу. Крім того, сучасна українська нація сформувалася у результаті складних і тривалих історико-демографічних процесів з різних племінних частин протоукраїнської нації, кожна з яких мала свої особливості. Однак той факт, що ці процеси відбувалися дуже давно, дозволяє припустити, що їхній вплив на сьогоднішні ментальні особливості мешканців нашої країни не дуже істотний. Більш актуальними є історичні події, які відбувалися не так давно і залишили свіжіші та глибші сліди у ментальній пам'яті та культурі народу. Слід зазначити, що в нашій історії є чимало подій, які мали діаметрально протилежні вектори впливу на процеси формування про- або ж контрkapіталістичних ознак ментальності. Прикладом можуть служити періоди Козаччини та кріпосного права в Україні. Перший випадок – це приклад того, як історичні обставини сприяли формуванню саме проkapіталістичного духу. Козацька епоха спричинила унікальний синтез колективного та індивідуального; свободи волі і вибору з відчуттям дисципліни та відповідальності; духу конкурентності та співпраці; обцинних інтересів та інституту приватної власності на землю. Кріпосне право натомість пригнічувало все те, що могло формувати дух капіталізму та підприємництва в майбутньому, культивуючи покору, терпіння та здатність бути підконтрольним. Важливо також зазначити, що кріпосне право як джерело пригнічення економічних свобод і розвитку протоkapіталістичної ментальності у різних частинах України через її територіальну роздробленість було скасовано не одночасно⁵. Дуже вдалий і актуаль-

ний приклад ментальних змін у свідомості українських селян саме в період селянської реформи та ліквідації кріпосного права дають твори відомого майстра української комедії І. Карпенка-Карого [21]. Його п'єси «Сто тисяч» та «Хазяїн» відображають дуже характерні для того часу тенденції у ментальних складових економічної поведінки селян. З одного боку, поява мінімальних політичних свобод та економічних можливостей для індивідуального протокапіталістичного підприємництва формує в українських селянах надзвичайно цікаві риси (працелюбність, підприємливість, індивідуалізм, ощадливість, кмітливість, передбачливість, раціоналізм тощо). З іншого – формується суспільне несприйняття та навіть висміювання надмірного захоплення гонитвою за багатством, жадібності, дріб'язковості, заздрісності тощо. Дуже характеристичним і переконливим є монолог Калитки із п'єси «Сто тисяч»: «Ой Пузири! Плядіть, щоб ви не полопались, а замість вас Калитку розіпре грошвою... Отоді я вам покажу, як хазяйнувати! Я не буду панувати, ні! Як їв борщ та кашу, так і їстиму, як мазав чоботи дьогтем, так і мазатиму, а зате всю землю навкруги скуплю. Їдеш день – чия земля? Калитчина! Їдеш два – чия земля? Калитчина! Їдеш три – чия земля? Калитчина!... Диханіє спирає... а скотини, а овець розведу – земля під товаром буде стогнать... Отоді і я скажу про Пузиря: голяк масті, чирва світить!» [21]. Жолуді⁶, Калитки, Чоботи та Пузири з їхньою неприхованою і невгамовною жадобою до багатства стали об'єктом гротескного висміювання. Люди, що виростили в злиднях, ніяк не могли втамувати спрагу багатства.

Органічний історичний синтез «ринкового» і «антиринкового» в ментальності українського народу демонструє мотивована думка про те, що «велика частина українців, як і американців, є нацією переселенців. Вони заселили дикий степ, відтіснивши кочівників, як американці відтіснили індіанців. На відміну від російських общин, що володіли землею, українська сільська громада передбачала взаємодопомогу, але володіння землею було приватним» [38].

Проведений аналіз емпіричних даних та різних літературних джерел дозволяє виокремити кілька головних *проблем* ментального характеру, що впливають на економічну поведінку українців, роблять її антикапіталістичною, неринковою:

1. Проблема психологічно сприйняття інституту приватної власності. Десятиліття масового культивування системи «колективних цінностей», їхній пріоритет над індивідуальними інтересами та потребами людини, зрівняльні принципи розподілу спричинили певні ментальні деформації, які спроєктувалися і на економічну поведінку людей. Аналіз змісту та структури соціально-економічних конфліктів, які виникають в середовищі малого та середнього бізнесу, виявив їхню індикативну складову. Виявляється, серед чинників, що роблять соціально-економічні виробничі відносини деструктивними, домінує такий, як невміння працювати на умовах найму, визнавати та толерантно ста-

⁵ Австрійська імперія скасувала кріпосне право для західноукраїнських земель у її складі протягом весни-літа 1848 р., а кріпосне право в Російській імперії було ліквідовано указом від 19 лютого 1961 року.

⁶ Персонажі п'єси І. Карпенка-Карого «Сто тисяч» – багаті селяни.

витися до чужої приватної власності. Тривале домінування соціально привабливої, проте утопічної комуністичної ідеології «рівності, справедливості та братерства», боротьби з «експлуаторами» сформували систему ментально-поведінкового заперечення інституту приватної власності, без якого індивідуалізована капіталістична економіка немислима.

2. Криміналізація усіх сфер життя неокapіталістичного суспільства. Виникає загалом унікальна і навіть парадоксальна ситуація, за якої населення загалом традиційно законопослушної країни починає підтримувати політичних лідерів, що мають кримінальне минуле або підтримують з криміналітетом тісні «ділові стосунки». Низький рівень якості державного менеджменту призвів до того, що частина економічних функцій держави фактично перейшла до криміналітету. Показовими щодо цього є дані про динаміку рівня довіри українського суспільства до основних інститутів державної влади. Дослідження, проведені Інститутом соціології НАН України виявляють вкрай невтішну картину, що почасти і пояснює мотиваційний механізм таких змін у ментальності людей (табл. 1) [17].

Таблиця 1. Баланс довіри-недовіри до Президента України, уряду та Верховної Ради України протягом 2000–2006 рр., % [17]

Інститути влади	2000	2001	2002	2003	2004	2005	2006
Президент України	-16,2	-47,4	-43,1	-49,9	-43,1	+29,5	-11,5
Уряд	-35,7	-44,9	-49,2	-51,3	-43,5	+11,5	-32,2
Верховна Рада України	-54,9	-57,5	-57,7	-54,4	-54,0	-0,2	-34,4

Можна з певністю сказати, що новітня історія країни характеризується повною втратою населенням довіри практично до всіх без винятку інститутів влади. Звісно, що за таких обставин будь-які дії влади не знаходять ні розуміння ні підтримки серед населення.

Наприклад, звернення представників влади до населення з проханням не забирати депозитні вклади з банків лише погіршує і без того непросту загальну ситуацію в грошово-кредитній сфері, спричиняє зворотній ефект. За оцінками першого заступника голови Національного банку України А. Шаповалова, від початку перших проявів економічної кризи в Україні загальний відтік депозитів з банківської системи станом на початок лютого 2009 р. склав 60 млрд. грн. [30], тоді як обсяг усього ВВП у 2007 р. склав 713 млрд. грн. [28]. Ситуація видається надзвичайно складною і навіть загрозливою, якщо оцінити перспективи її розвитку.

За таких обставин думка Ю. Нікуліна десятирічної давності і сьогодні є особливо актуальною, оскільки мотивує несприятливі ментальні зміни у поведінці українців. «Державу можна поважати, якщо воно того заслуговує, в протилежному випадку її не поважають і навіть ненавидять. Наша держава не виконує найелементарніших функцій: вона не захищає життя і майно своїх громадян, не забезпечує нормальний рівень освіти і медичного обслуговування, прирікає велику частину своїх громадян на принизливе напівголодне існування. Держава доклала руку до того, щоб розколоти народ за територіальним принципом на Схід-Захід, за суспільно-політичним – на лівих і правих, пат-

ріотів – не патріотів, за мовним – «русскоязычных» і «україномовних», за релігійним – греко-католики – православні і самих православних на прихильників різних патріархатів» [27].

3. Надмірна грошова фетишизація стосунків між людьми. Проблема неоднозначна і реверсивна за своєю суттю. З одного боку, розвиток капіталістичної ментальності однозначно потребує зростання ролі та ваги грошей в економічному житті людини. З іншого, гроші «проникають» у раніше морально та історично «табуїзовані» сфери людських стосунків, вступають у конфлікт з морально-етичними, правовими та релігійними поведінковими нормами українського суспільства. Вони стають предметом всезагального суспільного поклоніння. Дослідження, проведене соціологічною службою Українського центру економічних і політичних досліджень імені Олександра Разумкова з 19 по 25 червня 2008 р., виявило, що на запитання «Що потрібно для щастя в першу чергу?» 9,7% респондентів з 2014 опитаних відповіли, що гроші. При цьому «любов», «свобода і незалежність», «чиста совість» та «цікава робота» значно поступилися грошам, здобувши лише 6,1%, 5,2%, 5,1% та 3,9% відповідно. В опитуванні брали участь респонденти віком від 18 років у всіх областях України, Києві та АР Крим за вибіркою, що репрезентує доросле населення України за основними соціально-демографічними показниками [40]. Аргументи більш ніж переконливі. В ментальній свідомості народу, а отже, і в його економічних поведінкових нормах відбулися структурні зрушення, проте їх можна назвати в цьому випадку лише квазікапіталістичними.

Висновки. Переконлива статистика засвідчує незаперечну здатність українського народу до підприємництва навіть за несприятливих, парцелярних і низько технологічних умов пауперизованого бізнесу. За даними Державного комітету статистики України [34], частка господарств населення у структурі виробленої сільськогосподарської продукції практично невинно зростала. Якщо в 1990 р. структурна частка цієї категорії виробників у загальних обсягах сільськогосподарського виробництва країни складала 30,6%, то вже в 2006 р. вона сягнула позначки 61,0%. При цьому частка господарств населення у структурі обсягів виробництва продукції рослинництва збільшилася з 25,0% у 1990 р. до 57,7% у 2006 році. У тваринницькій галузі структурні зміни ще більш вражаючі: частка приватного виробника зросла з 35,2% (1990 р.) до 65,5% (2006 р.). Приватний виробник фактично став головним продуцентом таких видів сільськогосподарської продукції, як картопля (98,6%), овочі (87,9%), плоди та ягоди (87,9%), молоко (81,5%), вовна (78,8%) та м'ясо (57,3%). Працюючи лише на присадибних і дачних ділянках, селяни фактично беруть на себе левову частку проблем продовольчого забезпечення країни. Незаперечний факт – здатність до підприємливості в українському народі поступово відроджується, незважаючи на те, що майже 70 років йому вперто нав'язували ментальність «колективного батрака». Нині в поведінці українців дедалі помітніше починають виявляти себе капіталістично зорієнтовані риси ментальності: раціоналізм в поведінці, індивідуалізм, самостійність, готовність до ризику, прагнення заробляти і робити інвестиції, бажання жити краще, здоровий кар'єризм тощо. Тільки такі зміни дозволять вибудувати та впорядкувати систему цінностей нової, ефективної української економіки. Проте вони відбува-

ються недостатньо динамічно, але в цьому очевидно і полягає інерційна специфіка менталітету народу.

1. *Архипова Т.А.* Экономическое поведение в переходной экономике России: воздействие социально-психологических факторов // ie.boom.ru.
2. *Афанасьев Ю.Н.* Историзм против эклектики: французская историческая школа «Анналов» в современной буржуазной историографии. — М.: Мысль, 1980. — 280 с.
3. *Балабанова Е.С.* Особенности российской экономической ментальности // Мир России.— 2001.— Т. 10.— №3. — С. 67–77.
4. *Бессмертный Ю.Л.* Жизнь и смерть в Средние века: очерки демографической истории Франции / АН СССР, Ин-т всеобщей истории. — М.: Наука, 1991. — 239 с.
5. *Блок М.* Апология истории, или Ремесло историка / Пер с фр. — 2-е изд., доп. — М.: Наука, 1986. — 254 с.
6. Большой энциклопедический словарь. — 2-е изд., перераб. и доп. — М.: Большая Российская энциклопедия; СПб.: Норит, 2004. — 1456 с.
7. *Бромлей Ю.В.* К разработке понятийно-терминологических аспектов национальной проблематики // Советская этнография.— 1989.— №6. — С. 4.
8. *Бромлей Ю.В.* Этнос и этнография. — М.: Наука, 1973. — 284 с.
9. *Бромлей Ю.В.* Этносоциальные процессы: теория, история, современность. — М.: Наука, 1983. — 412 с.
10. *Вебер М.* Протестантская этика и дух капитализма // www.kaga-murza.ru.
11. *Вуколова Т.С.* Модернизация российского общества и национальная экономическая ментальность // Поиск эффективных институтов для России XXI века: Интернет-конференция // www.ecsocman.edu.ru.
12. *Вундт В.* Проблемы психологии народов // Преступная толпа: Сборник. — М.: Институт психологии РАН, 1998. — С. 201–231.
13. *Грушевський М.* Хто такі українці і чого вони хочуть. — К.: Т-во Знання, 1991. — 240 с.
14. *Грушевський М.С.* Історія України-Руси: В 11 т. / Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. — К.: Наукова думка, 1991. — 12 кн. — Т. 1: До початку XI в. — 736 с.
15. *Гумилев Л.Н.* География этноса в исторический период. — Л.: Наука, 1990. — 270 с.
16. *Гуревич А.Я.* От истории ментальностей к историческому синтезу // Споры о главном: Дискуссии о настоящем и будущем исторической науки вокруг французской школы «Анналов». — М., 1993. — С. 16–29.
17. Дослідження рівня довіри громадян України до демократичних інституцій, органів влади / Національний інститут стратегічних досліджень // www.niss.gov.ua.
18. *Дудар Н., Шанейна Л.* Релігія і віра в житті українців // Національна безпека і оборона.— 2000.— №10.— С. 83–98.
19. *Дюркгейм Э.* Коллективный ритуал // Религия и общество: Хрестоматия по социологии религии / Пер. В.И. Гараджи; Сост. В.И. Гараджа, Е.Д. Руткевич. — М.: Аспект Пресс, 1996. — С. 469–471.
20. История экономики: Электронный учебник // www.gumfak.ru.
21. *Карпенко-Карий І.* Сто тисяч // lib.ru.
22. *Косалс Л.Я., Рывкина Р.В.* Становление институтов теневой экономики в постсоветской России // Социологические исследования.— 2002.— №4. — С. 13–21.
23. *Кочетков В.В.* Психология межкультурных различий. — Саратов: Саратовский государственный технический университет, 1998. — 268 с.
24. *Леви-Брюль Л.* Первобытный менталитет. — М.: Европейский дом, 2002. — 400 с.
25. Менталитет / Визуальный словарь // www.ped.vslovar.ru.
26. Менталитет / Википедия: Свободная энциклопедия // ru.wikipedia.org.
27. *Никулин Ю.* Менталитет народа и дух капитализма // Зеркало недели.— 1998.— №1. — 5–9 января.
28. Основні показники економічного і соціального стану України 2001–2008 роки / Макро-економічні показники / Національний банк України // www.bank.gov.ua.
29. *Полякова Т.М.* Менталитет полиэтнического общества (Опыт России). — М.: Институт этнологии и антропологии РАН, 1998. — 424 с.
30. Прискорився відтік депозитів з українських банків / Від і до // vidido.ua.
31. *Сковорода Г.* Дослідження, розвідки, матеріали: Збірник наук. праць / АН України, Інститут філософії. — К.: Наукова думка, 1992. — 382 с.

32. Словарь современной экономической теории Макмиллана. – М.: ИНФРА-М, 1997. – 608 с.
33. Словарь української мови: В 4-х т. / Упорядкував, з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. – К.: Наукова думка, 1996. – Т. 1–4. – 2216 с.
34. Статистичний щорічник України за 2006 рік / Державний комітет статистики України; За ред. О.Г. Осауленка. – К.: Консультант, 2007. – 552 с.
35. Три чверті населення України вважають себе віруючими людьми – результати соціологічного опитування / Державний комітет України у справах національностей та релігій // www.scnm.gov.ua.
36. *Февр Л.* Как жить историей // Февр Л. Бои за историю / Пер. с фр. – М.: Наука, 1991. – С. 24–38.
37. Частка тіньового сектору в Україні знизилася до 32% // Економічна правда.– 2008 // www.epravda.com.ua.
38. *Черний Г.* Національна ідея і національна держава // День.– 1999.– №205. – 4 листоп.
39. *Шумпетер Й.А.* Теория экономического развития. Капитализм, социализм, демократия / Предисл. В.С. Автономова; Пер. с нем. В.С. Автономова, М.С. Любского, А.Ю. Чепуренко; Пер. с англ. В.С. Автономова, Ю.В. Автономова, Л.А. Громовой и др. – М.: Эксмо, 2007. – 864 с.
40. Що потрібно для щастя в першу чергу? / Центр Разумкова // razumkov.org.ua.
41. *Юрій М.Т.* Етногенез та менталітет українського народу. – 2-ге вид., доп. – К.: Таксон, 1997. – 237 с.
42. *Blondel Ch.* Einfuhrung in die Kollektivpsychologie. – Wien, 1948.

Стаття надійшла до редакції 12.03.2009.

КНИЖКОВИЙ СВІТ

СУЧАСНА ЕКОНОМІЧНА ТА ЮРИДИЧНА ОСВІТА
ПРЕСТИЖНИЙ ВИЩИЙ НАВЧАЛЬНИЙ ЗАКЛАД

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ УПРАВЛІННЯ

Україна, 01011, м. Київ, вул. Панаса Мирного, 26
E-mail: book@nam.kiev.ua
тел./факс 288-94-98, 280-80-56

Фінансово-економічний розвиток України в умовах глобалізації: Колективна наукова монографія / За ред. Я.В. Белінської. – К.: Національна академія управління, 2008. – 212 с. Ціна без доставки – 23 грн.

Монографія присвячена фінансово-економічним проблемам розвитку економіки України в умовах глобалізації. Викладені теоретико-методологічні питання розробки стратегії входження України у світове господарство та формування фінансово-економічного механізму цього процесу. В основу викладу матеріалу монографії покладені багаторічні дослідження науковців в галузі економічної теорії, фінансів та банківської справи, які були апробовані на сторінках авторитетного журналу "Актуальні проблеми економіки" в 2004–2007 роках. В монографії обґрунтовано шляхи забезпечення структурно збалансованого економічного зростання економічної системи України та її ефективного міжнародного співробітництва, визначені напрями вдосконалення всіх ланок господарської системи.

В монографії обґрунтовано шляхи забезпечення структурно збалансованого економічного зростання економічної системи України та її ефективного міжнародного співробітництва, визначені напрями вдосконалення всіх ланок господарської системи.